

تأثیر مذهب بر غرور ملی شهروندان

داریوش یعقوبی *

سکه‌ای از دوران قاجار با نشان شیر و خورشید و نوشته‌ی «اسدالله الغالب»

* جامعه‌شناس و پژوهشگر مستقل در مسائل اجتماعی، تهران، ایران

چکیده

غرور ملی یکی از نشانه‌های اصلی دلبستگی‌ها و احساسات ملی‌گرایانه است که دارای پیامدهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و حتی روان‌شناختی قابل‌توجهی است. با اینهمه، در تحقیقات اجتماعی، این پدیده کم‌تر تبیین شده است. به‌ویژه تأثیر مذهب بر آن تقریباً مورد غفلت قرار گرفته است.

هدف این مقاله، بررسی چگونگی و میزان ارتباط احساس غرور ملی در ابعاد مختلف، با مذهب است. مقاله، در چارچوب روش‌های کمی و با استفاده از تکنیک پیمایش انجام پذیرفته است. در چارچوب این تکنیک، تعداد ۵۷۴ نفر از شهروندان شهر کاشان که بالای ۱۸ سال سن داشتند، به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای به عنوان نمونه، انتخاب شدند، و با استفاده از مؤلفه‌ها و گویه‌های تحقیقات جهانی مرتبط با موضوع در قالب پرسشنامه‌ی محقق ساخته، به صورت حضوری با آن‌ها مصاحبه شد. آزمون کم‌ترین تفاوت معنی‌دار LSD و تحلیل سه‌متغیری نشان می‌دهند که در میان شهروندان کاشان، مذهب بر روی غرور ملی کلی، غرور ملی فرهنگی و غرور ملی سیاسی تأثیر مثبت، قابل‌توجه و معنی‌داری دارد، و این تأثیرات هم در میان زنان و هم مردان، و همچنین در میان شهروندان با هر میزان تحصیلات قابل‌مشاهده است. اما در میان شهروندانی که ۵۰ سال و بیشتر سن دارند، مذهب تأثیری بر غرور ملی و ابعاد آن ندارد.

واژه‌های کلیدی: مذهب، غرور ملی، غرور فرهنگی، غرور سیاسی،

ملی‌گرایی

مقدمه

ریشه‌های تاریخی پیوند میان مذهب و غرور ملی عمیق و طولانی است، و به زمانی برمی‌گردد که مذهب به‌عنوان بخش مهمی از فرهنگ جوامع، در شکل‌گیری دولت‌های مدرن به ایفای نقش پرداخت.

در واقع، وقتی صحبت از شکل دادن به جامعه و هویت آن می‌شود، مذهب اغلب با فرهنگ درهم آمیخته شده، و هویت مذهبی به صورت بخشی از هویت فرهنگی نمود پیدا می‌کند (وینداری،^۱ ۲۰۲۱، ۸۹). در فرایند این آمیختگی، مردم از مذهب برای تعریف هویت جمعی استفاده می‌کنند. به‌عنوان مثال، گروه‌های اجتماعی برای درک این‌که چه کسانی هستند و چگونه با خودی‌ها و افراد خارجی ارتباط دارند، معمولاً از زبان مذهبی استفاده می‌کنند (لیکترمن،^۲ ۲۰۰۸، ۸۳). برای مثال نقش مذهب در خاستگاه احساسات ملی‌گرایانه در باسک اسپانیا برای تأیید مرزهای جامعه‌ی مورد تصور، اساسی بود (سانتیاگو،^۳ ۲۰۱۵، ۱۲۳).

در سطح فردی نیز، یافته‌های تجربی نشان داده است که در کنار وابستگی مذهبی، میزان دینداری، از نظر حضور در مراسم مذهبی نیز بر این‌که اجتماع ملی به لحاظ مذهبی تعریف شود، تأثیر می‌گذارد. علاوه بر این، اعضای مذهب اکثریت، زمانی که احساس کنند از نظر قومی تهدید می‌شوند، تمایل بیشتری پیدا می‌کنند مذهب را به‌عنوان مرز نمادین تعلق ملی در نظر بگیرند (تریتلر،^۴ ۲۰۱۷، ۷۱۷). یکی از نشانگرهای این نوع تعلق ملی احساس غرور ملی است (میتینگر،^۵ ۲۰۱۸). در واقع، این غرور خود را در قالب نوعی «احساس ما»^۶ نشان می‌دهد؛ یک هویت مشترک که فراتر از عضویت فردی یا گروهی است (سبوتاری،^۷ ۲۰۱۵، ۲۷۲) بدین لحاظ، تداوم و انتشار مداوم این هویت مشترک که از آن می‌توان به هویت ملی یاد کرد، غرور ملی را تقویت می‌کند. بنابراین، غرور ملی باید در کشورهایی که تاریخچه‌ی هویت ملی طولانی‌تری دارند، بیشتر باشد. نتایج تحقیقات تجربی نیز حاکی از آن است که غرور یک فرد به کشورش در واقع ریشه‌های عمیق اجتماعی ناشی از ظهور و انتشار تاریخی یک هویت ملی مشترک را منعکس می‌کند (دمیترو-گراجل،^۸ ایستوود،^۹ و گراجل،^{۱۰} ۲۰۱۶). همسو با این یافته‌ها، رایت و ریسکنز،^{۱۱} نیز بر اساس نتایج حاصل از تحلیل داده‌های بین‌ملی اروپایی، ادعا می‌کنند که هنوز هم بسیاری از شهروندان اروپایی خودشان را با سنت مذهبی و ریشه‌های فرهنگی دولت-ملت خود شناسایی می‌کنند، و این امر منجر به افتخار به کشورشان می‌شود (رایت و ریسکنز، ۲۰۱۲، ۲۰ و ۲۱). تحلیل‌های تجربی مبتنی بر داده‌های مربوط به کشورهای آمریکا، انگلیس، فرانسه و آلمان، نشان می‌دهند که در این کشورها پیروان مذهب اکثریت، بیشتر از پیروان

اقلیت‌های مذهبی به کشور خود افتخار می‌کنند (سیلور، ۱۲ فاگان، ۱۳ کنوتون^{۱۴} و موردکای، ۱۵، ۲۰۲۱، ۴۰). در مورد سایر کشورها نیز داده‌ها نشان می‌دهد که افراد مذهبی به‌طور خاصی تمایل دارند که به کشور خود افتخار کنند (بِکرت، ۱۶، ۲۰۲۱، ۲). تحقیقات دیگری نیز نشان می‌دهند که مذهب تأثیر مثبت بر روی احساس غرور ملی دارد (برای مثال، تاپلی و هیث، ۱۷، ۲۰۰۷، ۶۶۸؛ و هاشمیان‌فر، هاشمی و جلالی، ۱۳۹۰: ۱۶۳).

هر چند رابطه‌ی بین مذهب و احساسات ملی‌گرایانه از جمله غرور ملی به خاطر پیامدهای آن توسط دانشمندان علوم اجتماعی موضوعی مهم تلقی می‌شود، ولی در مطالعات داخل ایران کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. زیرا بر مبنای یک پیش‌فرض نادرست، احساسات ملی‌گرایانه معمولاً در جایگاه تقابل با مذهب قرار داده می‌شود. در نتیجه، این پیش‌فرض اجازه نمی‌دهد تا پژوهشگران داخلی سؤال کنند که ملت ایران چگونه با استفاده از مذهب، هویت ملی، غرور ملی و دیگر احساسات ملی را بازخوانی و باز تولید می‌کند و آنها را برای اهداف مختلف اجتماعی به کار می‌گیرد. افزون بر این، در ادبیات خارجی نیز موقع بررسی رابطه‌ی مذهب و غرور ملی در بیشتر تحقیقات، غرور ملی را تنها با یک معرف کلی سنجیده‌اند، که این امر اعتبار یافته‌ها را کاهش می‌دهد. بدین لحاظ همان‌طور که از مطالب پیش گفته نیز بر می‌آید، مسئله اصلی مقاله‌ی حاضر بررسی رابطه‌ی بین مذهب و غرور ملی در ابعاد مختلف بوده، تا بدین ترتیب در حد امکان به ترمیم این کاستی‌ها در ادبیات تحقیق یاری رساند.

مسئله‌ی طرح شده، حداقل از دو جنبه دارای اهمیت است: نخست این که کمیت شاخص غرور ملی در یک جامعه، دارای پیامدهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و حتی روان‌شناختی قابل توجهی است. مطالعات نشان می‌دهند که احساس غرور ملی به میزان قابل ملاحظه‌ای موجب افزایش احساس شادمانی در جامعه می‌شود (قانع‌راد، خوشنام و جعفری، ۱۳۹۴، ۱۴۹؛ مصلحی جویباری و شریفی، ۱۳۹۴، ۸۴). افزون بر این، غرور ملی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی دلبستگی‌های ملی و احساسات مثبت نسبت به کشور، می‌تواند به‌عنوان یک عنصر وحدت‌بخش برای جوامع عمل کند. همچنین، میزان غرور ملی در یک جامعه می‌تواند بیانگر احساس رضایت و یا عدم‌رضایت از نظام

اجتماعی و سیاسی موجود باشد. از جنبه‌ی دیگر، اهمیت این مقاله در تلاش برای بازنمایی این واقعیت است که مذهب نه تنها در تعارض با دلبستگی‌های ملی، قرار ندارد، بلکه ممکن است تقویت کننده‌ی آن نیز باشد، که در این صورت یکی دیگر از کارکردهای اجتماعی مهم مذهب، در جامعه‌ی مذهبی ایران آشکار می‌شود. هدف این مقاله بررسی ارتباط بین مذهب با احساس غرور ملی در ابعاد مختلف، در میان جمعیت تحقیق است. برای دستیابی به این هدف کلی، مقاله، کوشش می‌کند ضمن سنجش هر دو مفهوم، چگونگی و میزان این ارتباط را آشکار سازد. بنابراین، مفهوم‌پردازی، تعریف عملی متغیرها، و تجزیه و تحلیل کمی آنها، از موضوعات پیش‌رو خواهد بود.

پیشینه‌ی پژوهش

هاشمیان‌فر، هاشمیان، و جلالی (۱۳۹۰)، در پژوهشی در مورد غرور ملی و عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر آن، مفهوم غرور ملی را در دو بعد غرور ملی ناسیونالیستی و میهن‌پرستانه مشخص کردند و نشان دادند که متغیرهای مستقل؛ دینداری سنت‌گرا، دینداری نقادانه، بر روی هر دو بُعد غرور ملی تأثیر معنی‌داری دارد، هر چند که این اثرگذاری بر دو بعد یکسان نیست.

تایلی و هیث (۲۰۰۷)، در تحقیق خود چگونگی تغییرات غرور ملی در بریتانیا از سال ۱۹۸۱ تا ۲۰۰۳ را در میان افراد بالای ۱۸ سال و بر اساس داده‌های ملی موجود، مورد بررسی قرار دادند. آن‌ها نشان دادند که غرور ملی در میان نسل‌های فعلی پایین‌تر از نسل‌های پیشین است. آن‌ها همچنین دریافتند که تعلقات مذهبی (پروتستان، کاتولیک و غیر مسیحی و غیر مذهبی بودن) از جمله عوامل مؤثر بر غرور ملی است. تایلی و هیث، آشکار کردند که پروتستان‌ها بیشتر از کاتولیک‌ها به بریتانیا احساس غرور می‌کنند، در حالی که غیرمسیحی‌ها و غیر مذهبی‌ها چنین حسی را ابراز نمی‌کنند.

بکرت (۲۰۲۱)، در تحقیقی با عنوان «غرور و تعصب؛ کاوشی فراملی در باره‌ی غرور ملی غیرمذهبی‌ها»،^{۱۸} می‌پرسد که آیا غیر مذهبی‌ها خودشان را با کشورشان تعیین

هویت می‌کنند، و این‌که آیا آنها احساس غرور ملی می‌کنند؟ او برای پاسخ به این پرسش‌ها، از یک تحلیل چندسطحی و مجموعه داده‌ای بین‌المللی موجود از ۳۵ کشور جهان استفاده کرده است. نتایج نشان دادند که هرچند افراد غیرمذهبی در سراسر جهان واقعاً کم‌تر به کشور خود احساس غرور می‌کنند، ولی نمی‌توان عدم اعتقاد به مذهب را دلیل این امر تلقی کرد، بلکه این عوامل اجتماعی، مانند پیشینه‌ی ایدئولوژیک کشور، سطح کلی دینداری در جامعه، رابطه‌ی کلیسا با دولت‌ها، و سطح تکثر مذهبی است که با احساس غرور ملی غیر مذهبی‌ها تعامل دارد. در توضیح این یافته‌ها، تحقیق، ادعا کرده است که حتی افراد غیر مذهبی نیز از طریق تماس‌های فردی، به صورت غیرمستقیم، در سطح اجتماعی تحت تأثیر مذهب قرار می‌گیرند.

سیلور، فاگان، کنوتون و موردکای (۲۰۲۱)، در گزارش تحقیقی با عنوان «نظرات در باره‌ی فراگیرتر شدن هویت ملی در آمریکا و اروپای غربی»، بر روی ملیت، اهمیت سنت، و غرور ملی در ایالات متحده، فرانسه، آلمان و بریتانیا تمرکز کردند. این تحقیق از داده‌های پیمایش ملی تلفنی که از ۴۰۶۹ بزرگسال در سال ۲۰۲۰ در فرانسه، آلمان و بریتانیا، و همچنین داده‌های پیمایش مرکز تحقیقات پیو^{۱۹} که در سال ۲۰۱۹ از سراسر شهرهای ایالات متحده و بریتانیا گردآوری شده، استفاده کرده است. نتایج نشان داد که در ایالات متحده، انگلستان و فرانسه، کسانی که خواهان پایبندی به سنت‌ها هستند، در مقایسه با افرادی که از پذیرش تغییرات حمایت می‌کنند، به کشورشان بیشتر احساس غرور می‌کنند. همچنین در کشورهای مورد بررسی (آمریکا، انگلیس، فرانسه و آلمان)، مسیحیان بیشتر از غیرمسیحیان به کشور خود افتخار می‌کنند.

رایت و ریسکنز (۲۰۱۲)، در مطالعه‌ای با عنوان «میهن‌دوست عابد؛^{۲۰} تعیین و تبیین پیوند بین دینداری و غرور ملی در میان مردم اروپا» از داده‌های پیمایش ارزش‌های اروپایی^{۲۱} مربوط به موج ۲۰۰۸ در ۲۹ کشور به‌عنوان نمونه استفاده کردند. آن‌ها در یک تحلیل چندسطحی نشان دادند افرادی که بیان می‌کنند مذهب را در زندگی خود مهم می‌دانند، به‌طور متوسط، به شهروندی کشور خود نیز افتخار می‌کنند. با توجه به یافته‌ها، رایت و ریسکنز، استدلال کردند که این رابطه، عناصری از هویت‌های گروهی، اجتماعی شدن، و تا حدی کم‌تر محافظه‌کاری و جهت‌گیری‌های فرامادی را بازتاب می‌دهد. این پژوهشگران همچنین اشاره کردند که رابطه‌ی بین مذهب و

میهن‌دوستی مشروط به ماهیت جامعه است. بدین معنی که این رابطه در جوامعی که میزان مذهبی بودن بالاست، تقویت شده، و در جوامعی که مدرن‌تر هستند، ضعیف‌تر می‌شود.

مرور تحقیقات فوق نشان می‌دهد که هر چند آنها تلاش کرده‌اند ارتباط بین مذهب و غرور ملی را تا حد ممکن، به‌دقت بررسی کنند، ولی در این کار دارای ضعف‌هایی نیز هستند. کاستی تحقیق داخلی مورد اشاره، این است که در تعیین ابعاد مفهوم غرور ملی تجارب سایر دانشمندان را نادیده انگاشته است. سه تحقیق خارجی هم از دو نظر ضعف نشان می‌دهند: اول این‌که، متغیر مذهب را یا به صورت اسمی، و یا با مؤلفه‌های کم‌تری سنجیده‌اند. همچنین متغیر غرور ملی را نیز با یک مؤلفه بررسی کرده‌اند، که این امر اعتبار سنجش را کاهش می‌دهد. این در حالی است که مقاله‌ی حاضر متغیر مذهب را در سطح فاصله‌ای و با مؤلفه‌های بیشتری سنجیده است. همچنین مفهوم غرور ملی را بر اساس معرف‌های «برنامه‌ی پیمایش اجتماعی بین‌المللی»^{۲۲} و در ابعاد مختلف بررسی کرده است، که این امر علاوه بر افزایش اعتبار داده‌ها، قابلیت مقایسه با داده‌های مشابه در تحقیقات بین‌المللی را نیز ممکن می‌سازد.

۲- مبانی نظری

در دیدگاه کارکردگرایی مذهب یک نیروی اجتماعی و اخلاقی است که امر مقدس را از نامقدس متمایز می‌سازد (آنتونی اسمیت،^{۲۳} ۲۰۰۳، ۲۶). بنابراین، مذهب با اعتقاد به مقدسات آغاز می‌شود، و شامل دستورالعمل‌هایی هدایت‌کننده است که همه‌ی پیروان باید از آن‌ها پیروی کنند. به بیان دیگر، مذهب نوعی هویت، و مسیری برای راهنمایی افراد مؤمن ایجاد می‌کند. مذهب، معمولاً یک جهان‌بینی در حال مصرف است که انتخاب‌ها، پاسخ‌ها و معنای زندگی را برای گروهی از افراد فراهم می‌سازد (ریفیر^{۲۴}، ۲۰۰۳، ۲۱۷ و ۲۱۸)، و بدین ترتیب آن‌ها را از آن‌چه که بی‌معنا است رها می‌سازد تا دچار پوچ‌گرایی نشوند (گروسبای،^{۲۵} ۲۰۱۸، ۲۶۳). این ویژگی اجتماعی مذهب، موجب می‌شود که افراد یک جامعه، در حیاتی اجتماعی، مشترک، بامعنا و هدفمند در کنار هم قرار گیرند. در واقع، مذهب نظامی از باورها و اعمال را به‌وجود

می‌آورد تا از این طریق پیروان خود را در یک جامعه‌ی اخلاقی واحد متحد سازد (آنتونی اسمیت، ۲۰۰۳، ۲۶). این توانایی مذهب است که به افراد این امکان را می‌دهد که بتوانند از زبان مذهبی برای ساختن هویت‌های مدنی، تعریف خودی‌ها^{۲۶} و غیرخودی‌ها^{۲۷} استفاده کنند (لیکترمن، ۲۰۰۸، ۸۵)، و از این طریق به نیرویی بسیار مؤثر در تقویت دلبستگی به هویت ملی (وینداری، ۲۰۲۱)، و وحدت جوامع تبدیل شود. در راستای این مفهوم‌پردازی از مذهب، آنتونی اسمیت اشاره می‌کند که نخست در حوزه‌ی مذهب است که باید به دنبال منابع دلبستگی ملی بود. او تأکید می‌کند که پیش از قومیت، زبان و دولت، هر چند آمیخته با آن‌ها، منابع مقدس و بنیادین هویت ملی قرار دارد (آنتونی اسمیت، ۲۰۰۳، ۵). در این زمینه، استورم^{۲۸} (۲۰۱۱) نیز نشان می‌دهد که مذهب می‌تواند به‌عنوان یک برچسب گروهی برای نشان دادن سنت فرهنگی و تعلق قومی کارکردی نمادین پیدا کند (استورم، ۲۰۱۱، ۸۴۳). او در یک مطالعه‌ی کیفی دریافت که کسانی که با مسیحیت خود را شناسایی کرده، و در عین حال بر جنبه‌های سنتی، اخلاقی و فرهنگی مذهب تأکید می‌کنند، آن را در مفاهیم ملیت خود لحاظ می‌کنند (استورم، ۲۰۱۳، ۳۵). شایستگی این تحلیل‌ها در تشخیص این موضوع است که پیوند میان دلبستگی‌های مذهبی و ملی در قالب فرهنگی صورت می‌گیرد که به رفتار افراد جهت می‌دهد (گروسبای، ۲۰۱۸، ۲۶۴).

همسو با این نظریات، مارکم^{۲۹} نیز رابطه‌ی مذهب و احساسات ملی را در دو الگوی تاریخی به تصویر می‌کشد: در الگوی تاریخی نخست، مذهب، قدرت و حکومت و بنابراین، دلبستگی ملی را موجه می‌سازد. در واقع، در این الگو، مذهب به قدرت دولتی و احساس تعلق و غرور به کشور و ملت مشروعیت می‌بخشد. به نظر مارکم، این الگو، در سنت یهودی-مسیحی یافت می‌شود. در الگوی دوم تاریخی، که در سنت‌های مذهبی دیگر مانند کنفوسیوسی و هندو شایع‌تر است، این مذاهب، چارچوبی را تعیین می‌کنند که در آن، حاکم صالح مورد تأیید قرار می‌گیرد (مارکم، ۱۳۸۳: ۵۱۶ و ۵۱۷)، در نتیجه انتظار می‌رود که در چنین چارچوبی پیروان مذاهب مورد اشاره، به حاکمیت احساس تعلق و افتخار کنند.

بدین ترتیب، بر اساس مفهوم‌پردازی کارکردگرایانه از مذهب می‌توان بنیان‌های دلبستگی‌ها و تعلقات ملی، از جمله احساس غرور ملی به‌عنوان یکی از شاخص‌های این تعلق را در مذهب جست‌وجو نمود.

غرور ملی می‌تواند مبتنی بر عوامل متنوعی باشد، با این حال، می‌توان آن را با دو مفهوم غرور ملی سیاسی و فرهنگی که هر کدام، شامل مؤلفه‌های مختلفی هستند، شناسایی کرد. غرور ملی سیاسی را می‌توان با بخش مدنی جامعه یا نهادهای سیاسی، اقتصاد و نظام امنیت اجتماعی، و غرور ملی فرهنگی را با تاریخ، شیوه‌ها و دستاوردهای فرهنگی مردم مرتبط دانست (هیرم، ۲۰۰۳، ۴۱۶). به نظر آنتونی اسمیت، غرور ملی از هویت ملی ناشی می‌شود، یعنی هویتی که نشان می‌دهد شخص چقدر خودش را عضوی از یک ملت می‌داند که دارای قلمرو، حافظه‌ی تاریخی، سیاست، اقتصاد و فرهنگ مشترک است (آنتونی اسمیت، ۱۹۹۱، به نقل از هان، ۲۰۱۳، ۵۰۶). این در حالی است که برخی از پژوهشگران نیز غرور ملی را احساس مثبتی تلقی می‌کنند که مردم به خاطر هویت ملی خود، نسبت به کشورشان دارند (تام اسمیت و جاکو، ۱۹۹۸، ۱؛ تام اسمیت و کیم، ۲۰۰۶، ۱۲۷). در واقع، غرور ملی عواطف و احساسات افراد نسبت به سرزمین مادری^{۳۴} و یا کشور میزبان‌شان^{۳۵} را که به آن‌ها احساس تعلق دارند، نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، می‌توان گفت که غرور ملی، هویت جمعی یک ملت را بازتاب می‌دهد، و به جنبه‌های مهمی از احساسات ملی‌گرایانه می‌پردازد (سبوتاری، ۲۰۱۵، ۲۷۲). در واقع، افراد نه‌تنها خودشان را به شیوه‌های مختلفی با دولت-ملت شناسایی می‌کنند، بلکه همچنین نسبت به چیزهای مختلف مرتبط با آن نیز، احساس غرور می‌کنند. برخی از افراد به‌خاطر تیم ملی فوتبال، و برخی دیگر به‌خاطر امنیت اجتماعی کشورشان احساس غرور می‌کنند. بنابراین، شیوه‌های مختلفی برای ابراز احساس غرور به کشور وجود دارد (هیرم، ۱۹۹۸، ۳۳۷). به این ترتیب، مشخص می‌شود که غرور ملی شامل تحسین و تأکید بر داشته‌ها است - احساسی که شخص به‌خاطر نوعی از شراکت در یک دستاورد و صفت قابل تحسین، از آن برخوردار است (ایونس^{۳۶} و کلی، ۲۰۰۲، ۳۰۳). با در نظر گرفتن معنا و محتوای مفهومی غرور ملی، و متناسب با هدف مقاله، در این‌جا پرسش این است که آیا این احساس غرور به دولت و ملت، تحت تأثیر پایداری مذهبی قرار دارد؟

به هر صورت، با توجه به هدف، مفهوم‌پردازی و مبانی نظری ذکرشده، مقاله‌ی حاضر، مذهب (پایبندی به مذهب) را به‌عنوان متغیر مستقل و تبیین‌کننده‌ی غرور ملی در نظر گرفته، و از این دید، به موضوع می‌نگرد، و بنابراین فرضیه‌های خود را نیز بر این مبنا مطرح می‌سازد: (۱) بین مذهب و غرور ملی (به‌طور کل) رابطه وجود دارد. (۲) بین مذهب و غرور ملی فرهنگی رابطه وجود دارد. (۳) بین مذهب و غرور ملی سیاسی (مدنی) رابطه وجود دارد.

۳- روش پژوهش

این تحقیق با بهره‌گیری از روش کمی و به‌کارگیری تکنیک پیمایش انجام پذیرفته است، که در آن، واحد تحلیل فرد است. ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه‌ی محقق‌ساخته، است که شاخص‌ها و گویه‌های به‌کار رفته در آن، به صورت طیف لیکرت (درجه‌بندی شده از ۱ تا ۵)، به پاسخ‌گویان ارائه شدند. جامعه‌ی آماری این پژوهش شهروندان بالای ۱۸ سال سن و ساکن شهر کاشان بودند که از بین آن‌ها تعداد ۵۷۴ نفر با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای و به صورت تصادفی انتخاب شدند، و سپس پرسشگران آموزش‌دیده، به صورت حضوری با آن‌ها مصاحبه کردند.

۳-۱- اعتبار و پایایی

یک مقیاس، مانند هر تک‌سنجه، هم باید معتبر، و هم پایا باشد. مقیاس‌های معتبر به‌جای سنجش آمیزه‌ای از مفاهیم مختلف، تنها یک مفهوم را می‌سنجند. به بیان دیگر، تک‌بعدی هستند. همچنین یک مقیاس برای پایا بودن دست‌کم باید دارای ضریب آلفای 0.7^{38} باشد (دِ واس، ۱۳۹۴: ۲۱۴ و ۲۱۵). در تحقیق حاضر، سنجش مفهوم غرور ملی با استفاده از گویه‌های (به‌جز یک گویه) مقیاس غرور ملی «برنامه‌ی پیمایش اجتماعی بین‌المللی» (۱۹۹۵ و ۲۰۰۳) انجام پذیرفته است که در تحقیقات مختلف در سطح جهان و به صورت مکرر به‌کار گرفته شده است. بررسی تک‌بعدی بودن (همبستگی گویه با کل 39) این مقیاس نشان داد که مقیاسی معتبر است. زیرا این همبستگی (۰/۵۶) برای شاخص کل خیلی بالاتر از حداقل ۰/۳ است. همچنین

محاسبه‌ی ضریب آلفا برای شاخص کل غرور ملی به میزان $0/854$ ، حاکی از آن است که مقیاس، از پایایی بالایی برخوردار است (جدول ۱.۳). هیرم (۲۰۰۳)، معرف‌های مفهوم غرور ملی را به دو دسته‌ی غرور سیاسی و فرهنگی تقسیم می‌کند. در این‌جا نیز به تبعیت از کار هیرم، همین تقسیم‌بندی مورد استفاده قرار گرفته است، با این تفاوت که به جای گویه‌ی احساس غرور به «طرز کار دموکراسی»، گویه‌ی احساس غرور به «نحوه‌ی حکمرانی در کشور» وارد مقیاس شده است. محاسبه‌ی همبستگی گویه با کل و ضریب آلفای دو خرده‌شاخص غرور ملی فرهنگی و غرور ملی سیاسی (مدنی) نیز گویای اعتبار همگرا و پایایی بالای این دو خرده‌شاخص است.

جدول ۱.۳. گویه‌ها و میزان پایایی مقیاس‌های غرور ملی

غرور ملی	گویه‌ها	ضریب آلفا	میانگین همبستگی گویه با کل
فرهنگی	۱- دستاوردهای هنری و ادبی؛ ۲- دستاوردهای فنی و علمی؛ ۳- موفقیت‌های ورزشی؛ ۴- نیروهای مسلح ایران؛ ۵- تاریخ ایران؛	۰.۷۶۳	۰.۵۳
سیاسی	۱- نحوه‌ی حکمرانی در کشور؛ ۲- موفقیت‌های اقتصادی ایران؛ ۳- رفتار عادلانه و برابر با همه‌ی گروه‌ها در جامعه؛ ۴- نفوذ سیاسی ایران در جهان؛ ۵- نظام امنیت اجتماعی ایران.	۰.۸۴۸	۰.۶۶
کلی	همه‌ی گویه‌های دو بُعد غرور ملی	۰.۸۵۴	۰.۵۶

در این مقاله، متغیر مذهب با بهره‌گیری از تجربه‌های پیمایش‌های جهانی، به کمک شاخص پایبندی به مذهب (مذهبی‌بودن) و با سه گویه در باره «ادراک فرد از مذهبی بودن خود»، «میزان مشارکت در مناسک مذهبی»، و «میزان پایبندی و مقید بودن به برگزاری نماز»، سنجیده شده است (جدول ۲.۳). همبستگی گویه با کل (۰.۵۷)، و ضریب آلفای این شاخص (۰.۷۳) نیز نشانگر اعتبار همگرا و پایایی مناسب آن است.

جدول ۲.۳. تعریف عملیاتی شاخص پایبندی به مذهب

گویه‌ها	ضریب آلفا	میانگین همبستگی گویه با کل
۱- ادراک از مذهبی بودن خود؛	۰.۷۳۰	۰.۵۷
۲- میزان مشارکت در مراسم مذهبی (علاوه بر مراسم تاسوعا و عاشورا)؛		
۳- پایبندی به نماز.		

۴- یافته‌ها

۴-۱- توصیف ویژگی‌های پاسخ‌گویان

محاسبه‌ی آماره‌های توصیفی نشان می‌دهد که حداقل سن پاسخ‌گویان، ۱۸ و حداکثر، ۷۰ سال بوده، و میانگین سنی آن‌ها نیز حدود ۳۴ سال است. همچنین ۴۲ درصد نمونه‌ی انتخاب شده، مرد و ۵۸ درصد زن هستند. این در حالی است که ۳۳.۶ درصد پاسخ‌گویان مجرد (هرگز ازدواج نکرده)، ۵۶.۴ درصد متأهل، و ۱۰ درصد بدون همسر (مطلقه، همسر فوت شده و جدا از همسر) هستند. از نظر تحصیلات نیز، ۶.۲ درصد پاسخ‌گویان، بی‌سواد و یا دارای سواد ابتدایی هستند، ۳۷.۶ درصد، تحصیلات دوره‌ی راهنمایی و دیپلم دارند، ۴۷.۶ درصد دارای مدرک دانشگاهی کاردانی و کارشناسی بوده، و ۸.۶ درصد نیز کارشناسی ارشد و دکترا هستند.

۲-۴- توصیف متغیر وابسته (غرور ملی)

توزیع فراوانی پاسخ‌گویان بر حسب گویه‌های مفهوم غرور ملی، در جدول (۱.۴) آمده است، همان‌گونه که جدول نشان می‌دهد، نسبت بالایی از جمعیت تحقیق (۶۴.۳ درصد) در حد زیاد و خیلی زیاد، نسبت به دستاوردهای هنری ایران (مانند آثار ادبی شاعران، نویسندگان، صنایع دستی، معماری و...) احساس غرور می‌کنند. همچنین، ۵۷.۱ درصد از شهروندان کاشانی نسبت به دستاوردهای فنی و علمی، ۵۷.۹ درصد به موفقیت‌های ورزشی ایران، ۵۴.۴ درصد، به نیروهای مسلح، و ۶۶ درصد نیز نسبت به تاریخ ایران، در حد زیاد و خیلی زیاد، احساس غرور دارند. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، در تمامی این مؤلفه‌ها، بیش از نیمی از کاشانی‌ها غرور بالایی از خود بروز می‌دهند، که می‌تواند بیانگر رضایت و دل‌بستگی‌های آن‌ها در موارد یادشده باشد. ولی در سایر مؤلفه‌ها، این نسبت‌ها کاهش می‌یابد. برای مثال در گویه‌ی ششم، مشاهده می‌شود که ۵۰.۷ درصد از شهروندان کاشانی نسبت به نحوه‌ی حکمرانی (حکومت کردن) در کشور اصلاً احساس غرور نمی‌کنند، و یا غرور کمی را ابراز می‌کنند. در مورد موفقیت‌های اقتصادی، و رفتار عادلانه با همه‌ی گروه‌ها، نیز وضعیت مطلوب نیست. ۴۴.۶ درصد از کاشانی‌ها، به دستاوردهای اقتصادی کشور، و ۴۷ درصد نیز به نحوه‌ی رفتار یکسان و عادلانه با گروه‌های اجتماعی در جامعه، اصلاً غروری ندارند و یا کمی احساس غرور می‌کنند. در مورد نفوذ سیاسی ایران، باید گفت که درصدها به‌طور نسبی، متوازن توزیع شده‌اند، یعنی در حالی که حدود یک‌سوم شهروندان کاشانی (۳۴.۶ درصد)، به نفوذ سیاسی (حال حاضر) ایران در جهان، یا احساس غرور ندارند و یا به میزان کمی حس غرور دارند، در مقابل، کمی بیش از یک‌سوم کاشانی‌ها (۳۹.۲ درصد) از نفوذ سیاسی ایران، در حد زیاد و بسیار زیاد، احساس غرور می‌کنند. بنابراین در یک قضاوت کلی می‌توان گفت که کاشانی‌ها (به‌عنوان بخشی از جامعه‌ی ایران) از روابط بین‌المللی کشور و نفوذ سیاسی آن در منطقه و جهان ناراضی نیستند. همچنین اندکی بیش از نیمی از شهروندان (۵۱.۵ درصد)، به‌خاطر نظام امنیت اجتماعی ایران به میزان زیاد و بسیار زیاد احساس غرور می‌کنند. اطلاعات بیشتر در جدول آمده است.

جدول ۱.۴. توزیع فراوانی پاسخ‌گویان برحسب مؤلفه‌های غرور ملی

ابعاد غرور ملی	گویه‌ها	اصلاً و کم	نه کم، نه زیاد	زیاد و خیلی زیاد	تعداد
غرور ملی فرهنگی	۱- دستاوردهای هنری و ادبی؛	۱۴.۵	۲۱.۲	۶۴.۳	۵۷۴
	۲- دستاوردهای فنی و علمی ایران؛	۱۵.۹	۲۷	۵۷.۱	۵۷۴
	۳- موفقیت‌های ورزشی ایران؛	۱۵.۳	۲۶.۸	۵۷.۹	۵۷۴
	۴- نیروهای مسلح ایران؛	۲۰.۳	۲۵.۳	۵۴.۴	۵۷۴
	۵- تاریخ ایران؛	۱۳.۱	۲۰.۹	۶۶	۵۷۴
غرور ملی سیاسی (مدنی)	۶- نحوه‌ی حکمرانی (یا حکومت کردن) در کشور؛	۵۰.۷	۲۵.۶	۲۳.۷	۵۷۴
	۷- موفقیت‌های اقتصادی ایران؛	۴۴.۶	۲۲.۸	۳۲.۶	۵۷۴
	۸- رفتار عادلانه و برابر با همه‌ی گروه‌ها در جامعه؛	۴۷	۲۱.۸	۳۱.۲	۵۷۴
	۹- نفوذ سیاسی ایران در جهان؛	۳۴.۶	۲۶.۲	۳۹.۲	۵۷۴
	۱۰- نظام امنیت اجتماعی ایران.	۲۱.۵	۲۷	۵۱.۵	۵۷۴

با توجه به این‌که، مقیاس غرور ملی شامل ۱۰ گویه بوده، که از ۱ تا ۵، نمره‌گذاری شده‌اند، پس، حداقل نمره‌ای که هر فرد - در صورت پاسخ به همه‌ی گویه‌ها- می‌تواند از این مقیاس بگیرد، ۱۰ و حدکثر، ۵۰، است. بر این مبنا، یافته‌ها نشان می‌دهند که میانگین نمرات احساس غرور ملی پاسخ‌گویان ۳۲.۶۲، و کمی بیش از حد متوسط

مقیاس (عدد ۳۰) است. استنباط این میانگین برای جامعه‌ی آماری بیانگر این است که میانگین یاد شده، بین حد پایین و بالای فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪، (۳۱.۹۵ و ۳۳.۲۹) قرار داشته، و بنابراین، قابل تعمیم به شهروندان کاشانی است.

همان‌طور که جدول (۱.۳) نمایش می‌دهد، هر دو خرده‌شاخص غرور ملی فرهنگی و سیاسی (به‌عنوان ابعاد غرور ملی) دارای ۵ گویه است. بنابراین، حداقل نمره‌ای که یک فرد - در صورت پاسخ به همه‌ی گویه‌ها - می‌تواند از هر دو مقیاس (خرده‌شاخص) بگیرد، ۵ و حداکثر ۲۵ خواهد بود. بر این اساس، یافته‌ها حاکی از آن است که میانگین احساس غرور ملی فرهنگی در میان شهروندان کاشانی ۱۸.۲۲ بوده، و بالاتر از حد متوسط این مقیاس (۱۵) است. این در حالی است که میانگین احساس غرور ملی سیاسی (مدنی)، ۱۴.۴۱ بوده، و اندکی پایین‌تر از حد متوسط (۱۵) است. به این ترتیب، این یافته‌ها مشخص می‌سازند که چرا میانگین کلی احساس غرور ملی در میان مردم کاشان بالا نیست. در واقع، همان‌گونه که نسبت‌های محاسبه شده در جدول (۱.۴)، آشکار می‌سازند، کاشانی‌ها هر چند در مورد گویه‌هایی که رنگ‌وبوی فرهنگی دارد، دل‌بستگی‌های بیشتری از خود به نمایش می‌گذارند، ولی در مورد گویه‌هایی که جنبه‌ی سیاسی و مدنی دارد، به ویژه در مورد نحوه‌ی حکمرانی در کشور، وضعیت اقتصادی، و نحوه‌ی رفتار با گروه‌های اجتماعی، دغدغه دارند، و به این خاطر نسبت به این موارد احساس غرور نسبتاً ضعیفی را بروز می‌دهند.

۳-۴- توصیف متغیر مستقل (پایبندی به مذهب)

همان‌طور که اشاره شد، متغیر پایبندی به مذهب با سه گویه، مورد سنجش و بررسی قرار گرفته است. توزیع فراوانی پاسخ‌گویان، بر حسب مؤلفه‌ها و پرسش‌های مربوط به پایبندی به مذهب، در جدول‌های (۲.۴، ۳.۴ و ۴.۴) ارائه شده است. همان‌گونه که جدول‌ها نشان می‌دهند، ۲۸.۶ درصد از شهروندان کاشان، خودشان را در حد خیلی کم و یا کم، و اندکی بیش از نیمی از آن‌ها (۵۱.۳ درصد)، نیز در حد متوسط و معمولی مذهبی می‌دانند. بنابراین اکثریت بالایی از شهروندان کاشانی (۷۹.۹ درصد) تصورشان این است که آن‌ها زیاد و یا به‌شدت، مذهبی نیستند. ۴۳.۹ درصد از شهروندان کاشان، به‌جز مراسم تاسوعا و عاشورا، در هیچ مراسم مذهبی دیگری شرکت نمی‌کنند و یا

نهایت، سالی یک بار شرکت می‌کنند. ۲۹.۱ درصد نیز ماهی یک بار به مراسم مذهبی می‌روند. بنابراین در اینجا نیز ملاحظه می‌شود که اکثریت بالایی از شهروندان کاشانی (۷۳ درصد)، یا در مراسم مذهبی (به جز تاسوعا و عاشورا) مشارکت ندارند و یا ماهی یک بار و کم‌تر، به این گونه مراسم می‌روند. همچنین، یافته‌ها، گویای آن است که ۳۹.۵ درصد از شهروندان کاشان، یا نماز نمی‌خوانند، یا اگر موقعیتش پیش بیاید نماز می‌خوانند، و یا این که به‌طور مرتب نماز نمی‌خوانند. یعنی گاهی نماز می‌خوانند و گاهی نمی‌خوانند. در مقابل، اکثریت کاشانی‌ها، یعنی حدود ۶۰.۵ درصد، خودشان را اهل نماز و پایبند به آن، می‌دانند. نتایج جزئی‌تر و بیشتر، در جدول‌ها آمده است.

جدول ۲.۴. توزیع فراوانی پاسخ‌گویان بر حسب ادراک از میزان مذهبی بودن خود

نمونه	در حد خیلی کم	در حد کمی مذهبی	در حد متوسط و معمول	در حد زیادی مذهبی	به شدت مذهبی	کل
تعداد	۷۴	۹۰	۲۹۳	۷۷	۳۸	۵۷۲
درصد معتبر	۱۲.۹	۱۵.۷	۵۱.۳	۱۳.۵	۶.۶	۱۰۰

جدول ۳.۴. توزیع فراوانی پاسخ‌گویان بر حسب میزان مشارکت در مراسم

مذهبی

(علاوه بر مراسم تاسوعا و عاشورا)؛

نمونه	عملاً هیچ‌وقت	نهایت، سالی یک‌بار	ماهی یک‌بار	هفته‌ای یک‌بار	بیش از یک‌بار در هفته	کل
تعداد	۸۸	۱۶۳	۱۶۶	۹۷	۵۷	۵۷۱
درصد معتبر	۱۵.۴	۲۸.۵	۲۹.۱	۱۷	۱۰	۱۰۰

جدول ۴.۴. توزیع فراوانی پاسخ‌گویان بر حسب میزان پایبندی به نماز

طبقات جواب	تعداد	درصد معتبر
راستش را بگویم، نماز نمی‌خوانم؛	۷۶	۱۳.۳
فقط اگر موقعیتش پیش بیاید، می‌خوانم؛	۶۱	۱۰.۷
گاهی می‌خوانم، گاهی هم نمی‌خوانم؛	۸۹	۱۵.۵
نماز می‌خوانم، ولی بعضی وقت‌ها ممکن است فراموش کنم یا نرسم که بخوانم؛	۱۱۰	۱۹.۲
به‌طور مرتب و همیشه می‌خوانم.	۲۳۶	۴۱.۳
کل	۵۷۲	۱۰۰

در مقیاس پایبندی به مذهب که دارای سه مؤلفه است، حداقل نمره‌ی ممکن، که یک پاسخ‌گو می‌تواند از آن دریافت کند، ۳ و حداکثر ۱۵ است. بر اساس این نمرات، میانگین مقیاس پایبندی مذهبی در بین پاسخ‌گویان به میزان ۹.۲۷، به‌دست آمده است، که استنباط آن برای جمعیت تحقیق، نشان می‌دهد که در محدوده‌ی فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ (۹.۵۲-۹.۰۳) قرار می‌گیرد. بنابراین، در یک توصیف کلی می‌توان گفت که میزان پایبندی شهروندان کاشانی به مذهب (براساس مؤلفه‌های مورد بررسی) همان ۹.۲۷ بوده، که تقریباً در حد متوسط مقیاس (عدد ۹) است.

۴-۴- ارتباط مذهب با غرور ملی

پس از توصیف متغیرهای مستقل و وابسته، که وضعیت کلی و جزئی پایبندی مذهبی و احساس غرور ملی را آشکار می‌سازد، در ادامه، روابط مفروض بین این دو متغیر با بهره‌گیری از تحلیل واریانس یک‌طرفه و مقایسه‌ی چندگانه‌ی میانگین‌ها مورد بررسی و واکاوی قرار می‌گیرد.

محاسبه‌ی میانگین‌های شاخص کل غرور ملی برحسب متغیر پایبندی به مذهب (کم، متوسط و زیاد) در جدول (۵.۴) نشان می‌دهد که هر سه میانگین محاسبه شده، در محدوده‌ی فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ قرار می‌گیرند. بنابراین به احتمال ۹۵ درصد همه‌ی میانگین‌های محاسبه شده برای افراد نمونه، بازتاب‌دهنده‌ی تقریبی این میانگین‌ها در میان جامعه‌ی آماری است.

برای مقایسه‌ی میانگین‌های به‌دست آمده، نخست از تحلیل واریانس استفاده می‌شود، تا مشخص شود که آیا در کل، اختلاف معنی‌داری بین آن‌ها وجود دارد؟ نتایج آزمون F نشان می‌دهد که در کل، تفاوت احساس غرور ملی در میان مقولات شاخص پایبندی مذهبی (کم، متوسط و زیاد) بیشتر از تفاوت در درون هر مقوله است. به عبارتی، اختلاف موجود بین میانگین‌ها به صورت کلی معنی‌دار است ($p=0/000$ ، $F=55/861$). ولی این آزمون نمی‌گوید که بین کدام زوج از میانگین‌ها تفاوت معنی‌داری وجود دارد. بدین لحاظ در اینجا برای مقایسه‌ی چندگانه‌ی میانگین‌ها از آزمون «حداقل تفاوت معنی‌دار» (LSD) که یکی از قوی‌ترین آزمون‌های تعقیبی است استفاده شده است. نتایج این آزمون در جدول (۶.۴) نشان می‌دهد که میانگین احساس غرور ملی در میان افرادی که بیشتر به مذهب پایبند هستند (افراد با نمرات ۱۵-۱۲)، یعنی بیشتر نماز می‌خوانند، بیشتر در مراسم مذهبی شرکت می‌کنند و خودشان را نیز بیشتر مذهبی تصور می‌کنند، به میزان ۸.۹۷ واحد بیشتر از میانگین غرور ملی افرادی است که پایبندی مذهبی کم، و ۴.۷۳ واحد نیز بیشتر از غرور ملی کسانی است که در حد متوسط به مذهب پایبند هستند. این در حالی است که میانگین احساس غرور ملی افراد با پایبندی مذهبی متوسط نیز به میزان ۴.۲۴ واحد از شهروندانی که پایبندی مذهبی کم‌تری (افراد با نمرات ۸-۳) دارند، بیشتر است، که همه‌ی این تفاوت‌ها معنی‌دار هستند. بدین ترتیب، بر مبنای نتایج آزمون LSD می‌توان استدلال کرد که به طور کل احساس غرور ملی افراد تحت تأثیر پایبندی آن‌ها به مذهب قرار دارد.

جدول ۵.۴. میانگین‌های شاخص کل احساس غرور ملی برحسب طبقات مقیاس پایبندی به مذهب و فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ برای آن‌ها

فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ برای میانگین		انحراف معیار	میانگین	تعداد نمونه	پایبندی به مذهب
حد پایین	حد بالا				
۲۷.۸۲	۲۹.۸۹	۷.۴۸	۲۸.۸۶	۲۰۲	کم (نمرات ۸-۳)
۳۲.۱۴	۳۴.۰۴	۷.۵۵	۳۳.۰۹	۲۴۶	متوسط (نمرات ۱۱-۹)

تأثیر مذهب بر غرور ملی شهروندان

زیاد(نمرات ۱۵-۱۲)	۱۲۲	۳۷.۸۳	۷.۲۵	۳۶.۵۳	۳۹.۱۳

جدول ۶.۴. نتایج آزمون (LSD) برای مقایسه‌های چندگانه‌ی میانگین‌های شاخص کل غرور ملی

بر حسب طبقات مقیاس پایبندی به مذهب

پایبندی مذهبی کم	پایبندی مذهبی متوسط	پایبندی مذهبی زیاد	J I
-----	۴.۲۴*** (۰.۷۰۸)	۸.۹۷*** (۰.۸۵۵)	پایبندی مذهبی کم
۴.۲۴*** (۰.۷۰۸)	-----	۴.۷۳*** (۰.۸۲۶)	پایبندی مذهبی متوسط
۸.۹۷*** (۰.۸۵۵)	۴.۷۳*** (۰.۸۲۶)	-----	پایبندی مذهبی زیاد

مقادیر بدون پرانتز تفاوت میانگین‌ها هستند (J-I) و مقادیر داخل پرانتز خطاهای معیار هستند
* معنی‌داری در سطح ۰.۰۵، ** معنی‌داری در سطح ۰.۰۱، *** معنی‌داری در سطح ۰.۰۰۱

تحلیل میانگین خرده‌شاخص غرور ملی فرهنگی بر حسب طبقات متغیر پایبندی به مذهب (نمرات کم، متوسط، زیاد) حاکی از آن است که همه‌ی میانگین‌ها در محدوده‌ی فاصله‌ی اطمینان ۹۵ درصد قرار داشته، و بنابراین قابل تعمیم به جمعیت تحقیق است (جدول ۷.۴). تحلیل واریانس یک‌طرفه نشان می‌دهد که در کل، واریانس بین طبقات متغیر پایبندی مذهبی بسیار بیشتر از واریانس درون هر طبقه بوده، و معنی‌دار است ($F=24.509, P=0.000$). به عبارت دیگر، به صورت کلی می‌توان گفت که میانگین احساس غرور ملی فرهنگی در میان سه گروه از افراد با پایبندی مذهبی کم، متوسط و زیاد، متفاوت است. با اتکا به این یافته، اکنون می‌توان آزمون LSD را برای مقایسه‌های چندگانه‌ی این میانگین‌ها انجام داد. نتیجه‌ی این آزمون در جدول (۸.۴)

آشکار می‌سازد که شهروندان با میزان پابندی مذهبی زیاد، در مقایسه با کسانی که در حد متوسط به مذهب پایبند هستند، و همچنین در مقایسه با افرادی که میزان پابندی مذهبی آن‌ها کم است، از احساس غرور ملی فرهنگی بیشتری برخوردار هستند. به عبارتی، نسبت به دستاوردهای هنری و ادبی؛ دستاوردهای فنی و علمی؛ موفقیت‌های ورزشی؛ نیروهای مسلح و تاریخ ایران، بیشتر احساس غرور می‌کنند. همچنین، شهروندان با پابندی مذهبی متوسط بیشتر (به میزان ۱.۷۹ واحد) از افراد با پابندی مذهبی کم، نسبت به این مؤلفه‌های فرهنگی احساس غرور می‌کنند، که مطابق آزمون، همه‌ی این تفاوت‌ها معنی‌دار و قابل‌تعمیم به جمعیت تحقیق است. بنابراین، ملاحظه می‌شود که کاهش یا افزایش غرور ملی فرهنگی با میزان پابندی به مذهب مرتبط است.

جدول ۷.۴. میانگین‌های احساس غرور ملی فرهنگی بر حسب طبقات مقیاس

پابندی به مذهب و فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ برای آن‌ها

پابندی به مذهب	تعداد نمونه	میانگین	انحراف معیار	فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ برای میانگین	
				حد پایین	حد بالا
کم (نمرات ۳-۸)	۲۰۲	۱۶.۷۷	۴.۰۸	۱۶.۲۱	۱۷.۳۴
متوسط (نمرات ۹-۱۱)	۲۴۶	۱۸.۵۷	۴.۰۵	۱۸.۰۶	۱۹.۰۷
زیاد (نمرات ۱۲-۱۵)	۱۲۲	۱۹.۸۵	۳.۶۲	۱۹.۲۰	۲۰.۵۰

جدول ۸.۴. نتایج آزمون (LSD) برای مقایسه‌های چندگانه میانگین‌های احساس

غرور ملی فرهنگی

بر حسب طبقات مقیاس پابندی به مذهب

تأثیر مذهب بر غرور ملی شهروندان

پایبندی مذهبی کم	پایبندی مذهبی متوسط	پایبندی مذهبی زیاد	I/J
پایبندی مذهبی کم	***۱.۷۹— (۰.۳۷۷)	***۳.۰۷— (۰.۴۵۶)	
پایبندی مذهبی متوسط	-----	**۱.۲۸— (۰.۴۴۰)	
پایبندی مذهبی زیاد	**۱.۲۸ (۰.۴۴۰)	***۳.۰۷ (۰.۴۵۶)	-----

مقادیر بدون پرانتز تفاوت میانگین‌ها (I-J) و مقادیر داخل پرانتز خطاهای معیار هستند
 * معنی‌داری در سطح ۰.۰۵، ** معنی‌داری در سطح ۰.۰۱، *** معنی‌داری در سطح ۰.۰۰۱

محاسبه‌ی میانگین غرور ملی سیاسی در میان طبقات متغیر پایبندی به مذهب (جدول ۹.۴) نشان می‌دهد که هر سه میانگین در محدوده‌ی فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ قرار داشته، و بنابراین به طور تقریبی نشان دهنده‌ی میانگین غرور ملی سیاسی در میان جامعه‌ی آماری است. تحلیل واریانس یک طرفه‌ی احساس غرور ملی سیاسی برحسب میزان پایبندی به مذهب، بیانگر این است که در کل، واریانس بین طبقات پایبندی مذهبی (نمرات کم، متوسط و زیاد) بسیار بیشتر از واریانس درون هر طبقه بوده، و معنی‌دار است ($F=58.738, P=0.000$). بنابراین می‌توان گفت که به‌طور کل، میانگین احساس غرور ملی سیاسی شهروندان برحسب میزان پایبندی آن‌ها به مذهب تغییر می‌کند انجام آزمون مقایسه‌های چندگانه میانگین‌ها (LSD) چگونگی این تغییر را آشکار می‌سازد. نتایج این آزمون در جدول (۱۰.۴) حاکی از آن است، کسانی که پایبندی به مذهب در میان آن‌ها کم است (دارای نمرات ۸-۳) یعنی شهروندانی که در مقایسه با دو طبقه‌ی دیگر (پایبندی مذهبی متوسط و زیاد) کم‌تر نماز می‌خوانند؛ کم‌تر در مراسم مذهبی شرکت می‌کنند؛ و خودشان را کم‌تر مذهبی تلقی می‌کنند، به‌مراتب نسبت به نحوه‌ی حکمرانی در کشور؛ موفقیت‌های اقتصادی؛ رفتار عادلانه با همه‌ی گروه‌ها در جامعه؛ نفوذ سیاسی ایران در جهان؛ و نظام امنیت اجتماعی ایران

کمتر احساس غرور می‌کنند. افزون بر این، میانگین احساس غرور ملی سیاسی شهروندانی که در حد متوسط به مذهب پایبند هستند نیز کمتر (۳.۴۵-) از میانگین غرور سیاسی کسانی است که به میزان زیاد به مذهب پایبند هستند، که این تفاوت‌ها به لحاظ آماری معنی‌دار هستند. بنابراین ملاحظه می‌شود که کاهش پایبندی مذهبی، احساس غرور ملی در بعد سیاسی را نیز به شکل منفی تحت تأثیر قرار می‌دهد.

جدول ۹.۴. میانگین‌های احساس غرور ملی سیاسی بر حسب، طبقات مقیاس پایبندی به مذهب و فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ برای آن‌ها

پایبندی به مذهب	تعداد نمونه	میانگین	انحراف معیار	فاصله‌ی اطمینان ۹۵٪ برای میانگین	
				حد بالا	حد پایین
کم (نمرات ۸-۳)	۲۰۲	۱۲.۰۸	۴.۸۳	۱۱.۴۱	۱.۷۵۲
متوسط (نمرات ۹-۱۱)	۲۴۶	۱۴.۵۲	۴.۸۱	۱۳.۹۲	۱۵.۱۳
زیاد (نمرات ۱۵-۱۲)	۱۲۲	۱۷.۹۷	۴.۸۸	۱۷.۱۷	۱۸.۷۸

جدول ۱۰.۴. نتایج آزمون (LSD) برای مقایسه‌های چندگانه میانگین‌های احساس غرور ملی سیاسی

بر حسب طبقات مقیاس پایبندی به مذهب

پایبندی مذهبی کم	پایبندی مذهبی متوسط	پایبندی مذهبی زیاد	ل ۱
-----	***۲.۴۴ (۰.۴۵۱)	***۵.۹۰ (۰.۵۴۴)	پایبندی مذهبی کم
***۲.۴۴ (۰.۴۵۱)	-----	***۳.۴۵ (۰.۵۲۶)	پایبندی مذهبی متوسط

تأثیر مذهب بر غرور ملی شهروندان

پایبندی مذهبی زیاد	۵.۹۰*** (۰.۵۴۴)	۳.۴۵*** (۰.۵۲۶)	-----

مقادیر بدون پرائنتر تفاوت میانگین‌ها هستند (l-I) و مقادیر داخل پرائنتر خطاهای معیار هستند

* معنی‌داری در سطح ۰.۰۵، ** معنی‌داری در سطح ۰.۰۱، *** معنی‌داری در سطح ۰.۰۰۱

در واکاوی بیشتر ارتباط بین مذهب و غرور ملی، رابطه‌ی بین این دو متغیر بر حسب جنسیت، سن و تحصیلات نیز بررسی می‌شود، تا مشخص شود که آیا احساس غرور ملی به تفکیک جنسیت، گروه‌های سنی، و سطح تحصیلات افراد همچنان با پایبندی به مذهب، مرتبط است؟

محاسبه‌ی توزیع شاخص‌های سه‌گانه‌ی غرور ملی بر حسب پایبندی مذهبی و جنسیت پاسخ‌گویان، از طریق جدول‌های تقاطعی سه‌بعدی، و انجام آزمون کی‌دو، گویای آن است که هم در میان مردان و هم زنان رابطه‌ی معنی‌داری بین پایبندی به مذهب و غرور ملی کلی، غرور فرهنگی و سیاسی وجود دارد (جدول ۱۱.۴). به عبارت دیگر، این روابط به کل جمعیت تحقیق چه زن و چه مرد قابل تعمیم است.

جدول ۱۱.۴. آزمون کی‌دو، برای توزیع شاخص‌های سه‌گانه‌ی غرور ملی بر

حسب پایبندی به مذهب و جنسیت

متغیر مستقل	جنس	آزمون	شاخص کل غرور ملی	غرور ملی فرهنگی	غرور ملی سیاسی
پایبندی به مذهب (طبقه‌ای)	زن	مقدار کی‌دو (X ²)	۴۶.۲۴۰	۲۲.۶۷۲	۳۷.۸۰۴
		سطح معنی‌داری	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰
	مرد	مقدار کی‌دو (X ²)	۴۵.۵۵۵	۳۶.۵۸۱	۴۵.۱۷۹
		سطح معنی‌داری	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰

انجام آزمون کی‌دو (X²) برای توزیع نمرات طبقه‌بندی شده‌ی شاخص‌های سه‌گانه غرور ملی بر حسب طبقات متغیر پایبندی به مذهب، در میان سه گروه سنی جوان (۱۸-۳۳ سال)، میانسال (۳۴-۴۹ سال) و بزرگسال (۵۰ سال و بیشتر)، به صورت

جداگانه، نشان می‌دهد که در میان دو گروه سنی جوان و میانسال ارتباط بین پابندی به مذهب و غرور ملی کلی، غرور فرهنگی و سیاسی، معنی‌دار و قابل‌تعمیم به جمعیت شهروندان است، ولی این روابط در گروه سنی بزرگسال معنی‌دار نیست (جدول ۱۲.۴). به عبارت دیگر، در میان شهروندانی که ۵۰ سال و بیشتر سن دارند، احساس غرور ملی و ابعاد آن، ارتباطی به پابندی به مذهب ندارد. به این ترتیب، مشخص می‌شود که اثرگذاری پابندی مذهبی بر غرور ملی به خاطر ارتباط این دو متغیر در گروه‌های سنی پایین‌تر از ۵۰ سال بوده است.

جدول ۱۲.۴. آزمون کی‌دو برای توزیع شاخص‌های سه‌گانه‌ی غرور ملی بر حسب

پابندی به مذهب و گروه‌های سنی

متغیر مستقل	گروه‌های سنی	آزمون	شاخص کل غرور ملی	غرور ملی فرهنگی	غرور ملی سیاسی
پابندی به مذهب (طبقه‌ای)	جوان (۳۳- ۱۸)	مقدار کی‌دو (X ^۲)	۴۷.۶۳۶	۲۶.۷۳۲	۳۹.۲۴۲
		سطح معنی‌داری	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰
	میانسال (۴۹- ۳۴)	مقدار کی‌دو (X ^۲)	۳۶.۳۹۹	۲۱.۷۱۷	۴۱.۶۹۴
		سطح معنی‌داری	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰
	بزرگسال (۵۰ و بیشتر)	مقدار کی‌دو (X ^۲)	۶.۳۱۰	۳.۶۸۰	۵.۹۷۹
		سطح معنی‌داری	۰.۱۷۷	۰.۴۵۱	۰.۲۰۱

تشکیل جدول تقاطعی سه‌بعدی به منظور محاسبه‌ی توزیع نمرات شاخص‌های سه‌گانه‌ی غرور ملی در میان دو سطح تحصیلی (دیپلم و پایین‌تر؛ و دانشگاهی)،

تأثیر مذهب بر غرور ملی شهروندان

بازگوکننده‌ی این است که آزمون (χ^2) در هر شش مورد به لحاظ آماری معنی‌دار بوده (جدول ۱۳.۴)، و بنابراین می‌توان گفت که در میان شهروندان کاشان با هر میزان از سطح تحصیلات، احساس غرور ملی و ابعاد آن، با میزان پایبندی مذهبی مرتبط است.

جدول ۱۳.۴. آزمون کی‌دو برای توزیع شاخص‌های سه‌گانه‌ی غرور ملی بر حسب پایبندی به مذهب و سطح تحصیلات

متغیر مستقل	سطح تحصیلات	آزمون	شاخص کل غرور ملی	غرور ملی فرهنگی	غرور ملی سیاسی
پایبندی به مذهب (طبقه‌ای)	دیپلم و پایین‌تر	مقدار کی‌دو (χ^2)	۲۱.۷۳۹	۲۴.۴۴۵	۲۳.۷۴۴
		سطح معنی‌داری	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰
	دانشگاهی	مقدار کی‌دو (χ^2)	۷۲.۵۸۰	۳۴.۱۲۲	۶۳.۶۹۴
		سطح معنی‌داری	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰

مقایسه‌ی میانگین‌های غرور ملی بر حسب میزان پایبندی به مذهب با کاربرد دو آزمون F و LSD و تحلیل سه‌متغیری با استفاده از آزمون کی‌دو، به تفصیل چگونگی ارتباط دو متغیر را آشکار ساخت. در ادامه، با توجه به سطح سنجش متغیرها، شدت و جهت این رابطه، نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد.

محاسبه‌ی ضریب‌های همبستگی میان متغیر مستقل پایبندی به مذهب و شاخص‌های سه‌گانه‌ی غرور ملی، نشان می‌دهد که همبستگی قابل‌توجه، مثبت و معنی‌داری بین آن‌ها وجود دارد (جدول ۱۴.۴). ضریب پیرسون بین شاخص پایبندی به مذهب و شاخص کل غرور ملی به میزان $r = 0.426$ ، به دست می‌آید که بیانگر تأثیر قابل‌ملاحظه‌ی پایبندی به مذهب بر روی احساس غرور ملی است. به این ترتیب که

هر چه پابندی به مذهب در میان شهروندان افزایش پیدا می‌کند، در کل، احساس غرور ملی آن‌ها نیز بیشتر می‌شود. ضریب همبستگی بین پابندی به مذهب و غرور فرهنگی، $r = 0.302$ ، است، که این ضریب در مورد غرور سیاسی افزایش یافته، به $r = 0.427$ می‌رسد. بنابراین، هر چند پابندی به مذهب بر روی هر دو نوع غرور ملی، تأثیر قابل توجهی دارد، ولی اثرش بر روی احساس غرور سیاسی (مدنی) بیشتر است. با اتکا به این یافته‌های آماری می‌توان گفت که هرچه پابندی به مذهب در میان شهروندان کاشانی بیشتر می‌شود، در حد قابل ملاحظه‌ای بر احساس غرور فرهنگی (احساس غرور به دستاوردهای هنری و ادبی، دستاوردهای فنی و علمی ایران، موفقیت‌های ورزشی ایران، نیروهای مسلح ایران، تاریخ ایران) و حتی در حدی بیشتر، بر غرور سیاسی (احساس غرور به نحوه‌ی حکمرانی در کشور، موفقیت‌های اقتصادی ایران، رفتار عادلانه و برابر با همه‌ی گروه‌ها در جامعه، نفوذ سیاسی ایران در جهان، نظام امنیت اجتماعی ایران) آن‌ها افزوده می‌شود.

این نتایج حتی با محاسبه‌ی همبستگی‌های جزئی و کنترل متغیرهای زمینه‌ای جنسیت، سن و تحصیلات نیز تغییر چندانی نمی‌کند و تکرار می‌شود (جدول ۱۵.۴). به بیان دیگر، شدت و جهت همبستگی بین پابندی به مذهب و احساس غرور ملی در کل، مستقل از جنسیت، سن و تحصیلات افراد است.

بدین ترتیب، و با توجه به نتایج کلی آزمون LSD، و تحلیل همبستگی، که در کل، همدیگر را تأیید و تقویت کردند، هر سه فرضیه‌ی تحقیق، یعنی ادعای وجود رابطه بین مذهب و غرور ملی کلی، غرور فرهنگی و غرور سیاسی مورد تأیید قرار می‌گیرد.

جدول ۱۴.۴. همبستگی پابندی به مذهب با شاخص‌های سه‌گانه‌ی غرور ملی

شاخص	ضریب همبستگی و نمونه	شاخص کل غرور ملی	غرور ملی فرهنگی	غرور ملی سیاسی
پابندی به مذهب	(۲) پیرسون	۰.۴۲۶***	۰.۳۰۲***	۰.۴۲۷***
	تعداد معتبر	۵۷۰	۵۷۰	۵۷۰

*** همبستگی‌ها در سطح ۰.۰۱ و دو دامنه معنی‌دار هستند

جدول ۱۵.۴. همبستگی جزئی (۲ پیرسون) پابندی به مذهب با شاخص‌های غرور ملی

شاخص	متغیر کنترل شده	شاخص کل غرور ملی	غرور ملی فرهنگی	غرور ملی سیاسی
پابندی به مذهب	جنسیت	۰.۴۲۶*** (۵۷۰)	۰.۳۰۲*** (۵۷۰)	۰.۴۲۷*** (۵۷۰)
	سن	۰.۴۱۳*** (۵۶۷)	۰.۲۹۳*** (۵۶۷)	۰.۴۱۳*** (۵۶۷)
	تحصیلات	۰.۴۲۱*** (۵۶۳)	۰.۲۹۴*** (۵۶۳)	۰.۴۲۵*** (۵۶۳)

*** همبستگی‌ها در سطح ۰.۰۰۱ و دو دامنه معنی‌دار هستند

اعداد داخل پرانتز تعداد نمونه‌ی معتبر هستند

۵- نتیجه‌گیری

غرور ملی یکی از مفاهیمی است که بیشتر به‌عنوان مؤلفه و شاخص انواع تعلقات و احساسات ملی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. در حالی که توجه به آن، به عنوان موضوعی مستقل می‌تواند اطلاعات ارزشمندی تولید کند. در چارچوب همین کم‌توجهی ملاحظه می‌شود که رابطه‌ی مذهب با غرور ملی نیز به‌عنوان یک مسئله پژوهشی مورد غفلت قرار گرفته است. این درحالی است که در جامعه‌ای که در آن تلاش می‌شود از طریق مذهب مدیریت شود، ضروری است که کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مذهب مدام رصد شود.

در واقع، اگر مذهب می‌تواند به واسطه‌ی ایجاد نظامی از اعتقادات، پیروان خود را در یک جامعه‌ی اخلاقی واحد متحد سازد (اسمیت، ۲۰۰۳)، پس لازم است که چگونگی اثرگذاری مذهب در تقویت هویت ملی، غرور ملی، و در یک کلام تعلقات ملی، مشخص شود. بدین لحاظ، مقاله‌ی حاضر مبتنی بر این دید نظری است که مذهب را به عنوان تبیین‌کننده‌ی غرور ملی در نظر می‌گیرد.

نتایج این مقاله به صورت کلی، یافته‌های هاشمیان‌فر، جلالی و هاشمیان (۱۳۹۰)، تایللی و هیث (۲۰۰۷)، سیلور، فاگان، کنوتون و موردکای (۲۰۲۱)، و رایت و ریسکنز (۲۰۱۲)، در مورد تأثیر مذهب بر غرور ملی را تأیید می‌کند، ولی به صورت تفصیلی، فراتر از آنها می‌رود. این نتایج نشان می‌دهند که غرور ملی فرهنگی شهروندان کاشانی بالاتر از حد متوسط، ولی غرور ملی سیاسی (مدنی) آن‌ها پایین‌تر از این حد است. به بیان دیگر، می‌توان گفت که شهروندان هر چند در مورد گویه‌هایی که رنگ‌وبوی فرهنگی دارند، دل‌بستگی‌های بیشتری از خود به نمایش می‌گذارند، ولی در مورد گویه‌هایی که جنبه‌ی سیاسی دارند، به‌ویژه، در مورد نحوه‌ی حکمرانی در کشور، وضعیت اقتصادی، و نحوه‌ی رفتار با گروه‌های اجتماعی، دغدغه دارند. نتایج همچنین گویای آن است که پایداری شهروندان به مذهب (براساس مؤلفه‌های مورد بررسی) تقریباً در حد متوسط است.

تحلیل سه‌متغیری مشخص ساخت که ارتباط احساس غرور ملی با پایداری مذهبی مستقل از جنسیت و سطح تحصیلات شهروندان است. این در حالی است بر خلاف گروه سنی بزرگسال، بین پایداری مذهبی و غرور ملی در میان دو گروه سنی جوان و میانسال نیز رابطه وجود دارد. این نتیجه، آن هم در شرایطی که ساماندهی امور اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه بر محور مذهب می‌چرخد، از اهمیت به‌سزایی برخوردار است، زیرا به تأثیر مذهب‌گرایی یا پایداری مذهبی در میزان دل‌بستگی ملی جوانان و میان‌سالان اشاره می‌کند.

همچنین تحلیل هم‌بستگی بین پایداری به مذهب و غرور ملی در کل نشان می‌دهد که هرچه پایداری به مذهب در میان شهروندان کاشانی بیشتر می‌شود، در حد قابل‌ملاحظه‌ای بر احساس غرور ملی فرهنگی و حتی در حدی بیشتر، بر احساس غرور ملی سیاسی آن‌ها افزوده می‌شود. این نتیجه نیز دارای اهمیت خاصی است، زیرا همان‌گونه که مشخص شد، میزان غرور سیاسی (مدنی)، در میان شهروندان نسبتاً پایین است، بنابراین، چگونگی رابطه‌ی شهروندان با مذهب می‌تواند نقش مهمی در تخریب یا بهبود این شکل غرور ملی داشته باشد.

با الهام از یافته‌ها، اما در سطحی فراتر از آن، و با توجه به ارتباط مفهومی غرور ملی با هویت ملی و احساسات ملی‌گرایانه، می‌توان محتمل دانست که هویت ملی

و ملی‌گرایی در ایران ماهیتی مذهبی دارد. اما داده‌های این مقاله برای نشان این امر کفایت نمی‌کند. بدین لحاظ، تحقیقات آینده می‌توانند بر چگونگی رابطه‌ی مذهب با هویت ملی ایرانیان و نقش واسطه‌ای هویت ملی در تقویت غرور ملی تمرکز نموده و از این طریق، ماهیت احساسات ملی‌گرایانه در ایران را به صورت تجربی کنکاش کند و گستره‌ی شناختی بیشتری را آشکار سازند.

-
- ¹ Windari
 - ² Lichterman
 - ³ Santiago
 - ⁴ Trittler
 - ⁵ Meitinger
 - ⁶ we-feeling
 - ⁷ Cebotari
 - ⁸ Dimitrova-Grajzl
 - ⁹ Eastwood
 - ¹⁰ Grajzl
 - ¹¹ Wright and Reeskens
 - ¹² Silver
 - ¹³ Fagan
 - ¹⁴ Connaughton
 - ¹⁵ Mordecai
 - ¹⁶ Bechert
 - ¹⁷ Tilley, Heath
 - ¹⁸ Atheist
 - ¹⁹ Pew Research Center
 - ²⁰ Pious
 - ²¹ EVS
 - ²² ISSP
 - ²³ Anthony Smith
 - ²⁴ Rieffer
 - ²⁵ Grosby
 - ²⁶ Insiders
 - ²⁷ Outsiders
 - ²⁸ Storm
 - ²⁹ Markham

- ³⁰ Hjerm
³¹ Han
³² Tom W. Smith & Jarkko
³³ Kim
³⁴ Native
³⁵ Host
³⁶ Evans
³⁷ Kelley
³⁸ Cronbach's Alfa
³⁹ Item-Total

منابع فارسی

- دِ واس، دیوید.ای. (۱۳۹۴). *تحلیل داده‌ها در علوم اجتماعی: ۵۰ مسئله کلیدی در تحلیل داده‌ها* (مترجم: داریوش یعقوبی). کرج: مؤلف. (تاریخ اصل اثر: ۲۰۰۲)
- قانع‌ی راد، محمد امین؛ خوشنام، مژگان؛ و جعفری، قاسم (۱۳۹۴). *غرور ملی، دموکراسی، اهمیت مذهب و افزایش احساس شادمانی؛ یک دیدگاه جهانی* (۲۰۰۹-۲۰۰۵). *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۲(۱)، ۱۶۳-۱۳۱.
- doi: [10.22059/JSR.2015.56317](https://doi.org/10.22059/JSR.2015.56317)
- مارکم، ایان (۱۳۸۳). *دین* (مترجم: مجدالدین کیوانی). در الکساندر، ماتیل، *دیره‌المعارف ناسیونالیسم*، سرپرستان ترجمه فارسی: کامران فانی و محبوبه مهاجر (جلد دوم، ۵۱۹-۵۱۵). تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه. (تاریخ اصل اثر: ۲۰۰۱)
- مصلحی جویباری، میترا؛ و شریفی، نسترن (۱۳۹۴). *سهم امیدواری و غرور ملی در تبیین شادکامی. پژوهش‌های روانشناختی*، ۱۸(۱)، ۷۵-۸۸. قابل دریافت از : <http://www.psychological-research.com/Issue/4000>
- هاشمیان‌فر، سید علی؛ هاشمی، سید ضیاء؛ و جلالی، مینا (۱۳۹۰). *غرور ملی و عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر آن، مطالعه موردی شهر اصفهان. فصلنامه راهبرد اجتماعی و فرهنگی*، ۱۱(۱)، ۱۴۷-۱۶۹.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/۱۲۰۸۱۶۶>

منابع انگلیسی

Bechert, I. (2021). Of Pride and Prejudice—A Cross-National Exploration of Atheists' National Pride. *Religions*, 12(8), 648,1-24.

<https://doi.org/10.3390/rel12080648>

- Cebotary, V. (2015). The Determinants of National Pride of Ethnic and Immigrant Minorities in Europe. *Nationalism and Ethnic Politics*, 21, 269–288. doi:10.1080/13537113.2015.1063911.

- Dimitrova-Grajzl, v. Eastwood, J. & Grajzl, P. (2016). The longevity of national identity and national pride: Evidence from wider Europe. *Research and Politics*, 00(00), 1-9
doi: 10.1177/2053168016653424

- Evans, M. D. R., & Kelley, J. (2002). National Pride in The Developed World: Suurvey Data From 24 Nations. *International Journal of Public Opinion Research*, 14(3), 303-338.
[doi:10.1093/ijpor/14.3.303](https://doi.org/10.1093/ijpor/14.3.303).

- Grosby, S. (2018). Nationality and religion. *Nations and Nationalism*, 24(2), 258–270
doi:10.1111/nana.12365

- Han Kyung, J. (2013). Income Inequality, International Migration, and National Pride: A Test of Social Identification Theory. *International Journal of Public Opinion Research*, 25(4), 502-521. doi:10.1093/ijpor/edt011.

- Hjerme, M. (1998). National identities, national pride and xenophobia: A comparison of four Western countries. *Acta Sociologica*, 41, 335–347. [doi:10.1177/000169939804100403](https://doi.org/10.1177/000169939804100403).

-
- Hjerme, M. (2003). National Sentiments in Eastern and Western Europe. *Nationalities Papers*, 31(4), 413-429.
doi:10.1080/0090599032000152933
- Lichterman, P. (2008). Religion and the construction of civic identity. *American Sociological Review*, 73(1), 83-104.
doi:10.1177/000312240807300105.
- Meitinger, K. (2018). What does the general national pride item measure? Insights from web probing. *International Journal of Comparative Sociology*, 00(0), 1-23. doi:
[10.1177/0020715218805793](https://doi.org/10.1177/0020715218805793).
- Rieffer, Barbara-Ann, J. (2003). Religion and nationalism: Understanding the consequences of a complex relationship. *Ethnicities*, 3(2), 215-242. doi:[10.1177/1468796803003002003](https://doi.org/10.1177/1468796803003002003).
- Santiago, J. (2015). Religion, secularisation and nationalism in Quebec and the Basque Country: a comparative approach. *Nations and Nationalism*, 21(1), 120-138. doi:10.1111/nana.12104.
- Silver, L., Fagan, M., Connaughton, A. & Mordecai, M. (2021). Views on a booted national identity becoming more inclusive in U.S., Western Europe. *Pew Research Center. Report*, May, 2021, 1-54.
<https://www.pewresearch.org/global/2021/05/05/views-about-national-identity-becoming-more-inclusive-in-us-western-europe/>.
- Smith, A. D. (2003). *Chosen Peoples*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Tom, W. & Jarkko, L. (1998). *National Pride: A Cross-national Analysis*. National Opinion Research Center University of Chicago, GSS Cross-national Report, No. 19, 1-47. Retrieved from
<https://gss.norc.umd.edu/Documents/reports/cross-national-reports/CNR19%20National%20Pride%20-%20A%20cross-national%20analysis.pdf>

- Smith, Tom, W. & Kim, S. (2006). World Opinion, National Pride In Comparative Perspective: 1995/96 and 2003/04. *International Journal of Public Opinion Research*, 18(1), 127-136. doi:10.1093/ijpor/edk007
- Storm, I. (2011). Ethnic Nominalism and Civic Religiosity: Christianity and National Identity in Britain. *The Sociological Review*, 59, 828–46. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2011.02040.x>
- Storm, I. (2013). Christianity is not just about religion: Religious and National Identities in a Northern English Town. *Secularism and Nonreligion*, 2, 21–38. doi: <http://doi.org/10.5334/snr.aj>.
- Tilley, J., Heath, A. (2007). The decline of British national pride. *The British Journal of Sociology*, 58(4), 661-678. doi:10.1111/j.1468-4446.2007.00170.x
- Trittler, S. (2017). Explaining Differences in the Salience of Religion as a Symbolic Boundary of National Belonging in Europe. *European Sociological Review*, 33(5), 708–20 <https://doi.org/10.1093/esr/jcx069>
- Windari, T. (2021). National Identity Attachment and Its Variables. *Journal of International Women's Studies*, 22(3), 81-95. <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol22/iss3/9>
- Wright, M. & Reeskens, T. (2012). The Pious Patriot. Establishing and Explaining the Link Between Religiosity and National Pride Among European Mass Publics. Paper presented at the 19th *International Conference of the Council for European Studies*, Boston, MA, USA, March 22–24. <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/184218>